

РЕЦЕНЗІЇ

Віталій Туренко

КРИТИКА СУЧАСНИХ КЛАСИЧНИХ СТУДІЙ: МІЖ ВІДМОВОЮ І ПРИЙНЯТТЯМ.

Umachandran, M., & Ward, M. (Eds.). (2024). *Critical Ancient World Studies: The Case for Forgetting Classics*. London: Routledge.

На початку XXI століття в царині західних класичних студій¹ невпинно виникають нові й нові методологічні підходи, покликані переосмислити доробок античної цивілізації та її респіцію від давніх часів і до наших днів: Applied Classics [Chaniotis et al. 2009], Classical reception studies [Pourcq et al. 2020] і Global Classics [Bromberg 2021]. Логічним наслідком цієї тенденції, на нашу думку, є поява книги «Критичне дослідження стародавнього світу: аргументи на користь забуття класики» (далі – Збірка), яку упорядкували Матхура Умачандран і Марчела Ворд².

Уже на перших сторінках Збірки наведено ключові тези нового підходу: «Критичні дослідження античного світу» (англ. Critical Ancient World Studies; далі – CAWS) – це, згідно з упорядниками, методологія вивчення Античності в широкому розумінні (темпоральному, ідеологічному та географічному), яка робить наступні чотири важливі кроки з переосмислення такої наукової галузі, як класика:

1. Критика європоцентризму, а саме – заперечення «універсального» як синоніму «західного» або «західного» як виключно «європейського». У той час як класики задовольнялися вивченням стародавнього світу, цінність якого полягає в дзеркальному відображенні сучасної Європи, CAWS досліджує античну історію світу, не сприймаючи Захід як основу античної цивілізації.

2. Незгода з припущенням про аксіоматичний зв'язок між «так званою» класикою та культурними цінностями, не опосередкований культурним капіталом як способом створення знань у цій галузі.

© В. Туренко, 2024

¹ Далі в тексті «класичні дослідження», «класичні студії» та «класика» вживаються як тотожні поняття.

² Матхура Умачандран – тамільський учений із Лондона, який навчався в Оксфорді та Принстоні, студіюючи класику. Наразі викладає давньогрецьку мову в Університеті Ексетера. Марчела Ворд була стипендіатом Tinsley Outreach у Вустерському коледжі Оксфордського університету, суміщуючи дослідження класики з активізмом в царині рівного недискримінаційного доступу до освіти. У вересні 2022 р. вона полишила Оксфорд, що не відповідав її егалітаристським поглядам, і стала викладачем класичних студій у Відкритому університеті (Мілтон-Кінз). Сфера її наукових інтересів – неієрархічні й нелінійні шляхи визначення впливу античної спадщини.

3. Заперечення позитивістського погляду на історію античного світу, а також усіх способів її дослідження, спрямованих на встановлення нейтральної перспективи. Замість такого погляду – демонстрація мінливості історії й історіографії, покликана довести несправедливість і епістемологію влади. Останні чинники і формують ту модель, згідно з якою певні види знань набули статусу об'єктивних у рамках класичних студій.

4. Відданість деколоніальним поглядам на Античність. Ідеться не просто про застосування відповідної теорії або про намагання розкрити другорядні наративи всередині предмета, що мають особливе значення для сильних світу цього. Мова передовсім про переосмислення ідей, тем, категорій та епістемологічних структур, які вважалися об'єктивними й важливими в контексті класики³ [Umachandran, Ward 2024: 3]⁴.

Зважаючи на обсяг цього огляду, пропонуємо зупинитися лише на основних, на наш погляд, тезах Збірки, які торкаються переосмислення і критики сучасних класичних студій⁵.

(Не)європейське походження античної цивілізації?

У першій частині Збірки особливу увагу привертає розділ, присвячений «давньоєгипетській філософії»⁶. У ньому наголошується, що сьогодні «стає дедалі більш явним значення Стародавнього Єгипту й Африки для філософії античності. Очевидно також, що виключення цього регіону світу з курсу викладання античної філософії є серйозним недоліком. Сучасні напрацювання з історії філософії цього періоду, як в університетах, так і в наукових установах, здебільшого сильно упережені на користь давньогрецької та давньоримської філософії, а також візантійсь-

³ Власні судження автор цього огляду супроводжує фразами «на нашу думку...», «на наш погляд», «ми вважаємо...» тощо. У всіх інших випадках ідеться лише про виклад тез авторів Збірки.

⁴ Далі посилання на це джерело подається спрощено: у круглих дужках номер сторінки після скорочення р. без наведення прізвищ авторів і року видання.

⁵ Збірка складається зі Вступу (містить своєрідний «Маніфест» CAWS, написаний упорядниками, і статтю С. Саїда й Абдулкарима Вакіля про переробку образу античного світу в контексті мусульманських критичних студій). Післямови та чотирьох частин, у яких розкрито потенціал:

- критичної епістемології (розділи, присвячені поширенню культу Серапіса в Середземномор'ї; поверненню Африки в центр студій з античної філософії; епістемічній несправедливості при вивченні класики);

- критичної філології (розділи, присвячені специфіці порівняльної філології в рамках критичних досліджень античного світу; запровадженню «антилексиконів» як освітнього кейсу при викладанні класичних мов; застосуванню «deep-lez approach» у філології при розгляді доробку Сапфо);

- критичних часу і простору (розділи, присвячені специфіці існування колоніальної картографії античного світу; особливостям співприсутності ісламської й античної культур у пам'ятках архітектури на прикладі Собору Ая-Софія в Стамбулі; переосмисленню темпоральності за межами традиційних класичних студій);

- критичних підходів (розділи, присвячені дослідженню культурного доробку фінікійців, кушитів і західноафриканських народів за античної доби; впровадженню критики *classical reception studies*; антирадикалізму в класичних студіях Карла Маркса).

⁶ «Повернення Африки в центр студій з античної філософії: спадщина давньоєгипетської філософії.» Автором цього розділу є Ніколас Чуквудіке Анаквуе, аспірант Queen Mary University (Лондон).

кого та мусульманського світів, нехтуючи при цьому цінним внеском Африки загалом» (р. 73)⁷.

Для виправлення цієї ситуації і «розширення» класичних студій, зокрема у царині античної філософії, автори Збірки пропонують:

I. Включити в програми з викладання й вивчення античної філософії елементи, присвячені філософській значущості Стародавнього Єгипту й Африки загалом. Ідеться про дослідження філософських, на думку авторів, концепцій Стародавнього Єгипту та їхньої еволюції в античних метафізиці, етиці й логіці.

II. Розробити курси з критичної античної філософії задля сприяння ґрунтовному вивченню давньоафриканської філософії в університетах і поширення навчальних програм, які критично аналізують різні аспекти світогляду й переконань давньоєгипетського суспільства, зокрема в контексті розуміння принципу «маат»⁸ і збереженого доробку цілої плеяди мислителів Стародавнього Єгипту.

III. Забезпечити на рівні енциклопедій визнання ролі Стародавнього Єгипту в історії філософії або започаткувати нові студії, присвячені критичній античній філософії, щоб заповнити цю прогалину в освітньому процесі (р. 73-74).

На нашу думку, такі рекомендації зумовлені передовсім ідеологічними (деколоніальними) вимогами. Адже очевидно, що концепт «давньоєгипетської філософії» є радше претензією, ніж реальним історичним феноменом. Щоб сприймати його серйозно, слід описати більш-менш чітку й систематизовану традицію (причому не релігійну чи міфологічну, а саме філософську), подібну до тієї, яку ми спостерігаємо в Стародавніх Греції і Римі. Ми усвідомлюємо, що людська винахідливість є майже безмежною, коли прагне видати бажане за дійсне. Але давньоєгипетські тексти, що збереглися, мають переважно релігійний, магічний або моральний характер, а філософські трактати чи школи вочевидь відсутні в автохтонній давньоєгипетській традиції. Тож спроба відкрити «давньоєгипетську філософію», ігноровану «колоніалістською» наукою, виглядає (принаймні поки що) некоректною.

⁷ На нашу думку, варто зауважити, що таке критичне ставлення до класичної античної філософії й перебільшення ролі неєвропейських впливів – близькосхідних, північноафриканських (і тим більше «Африки загалом») – у виникненні філософії нині виглядає надто претензійним. Бо теза про «цінний внесок Африки загалом» може тлумачитися двоїсто. Якщо йдеться про цивілізаційні й загальноінтелектуальні досягнення (писемність, емпіричну математику, архітектурно-будівельні рішення, медицину тощо), то внесок Давнього Єгипту завжди визнавався більш ніж «цінним». Це загальне місце риторики інтелектуалів ще з часів Античності. Якщо ж йдеться про «давньоєгипетську філософію», яка нібито дала початок давньогрецькій, то прихильникам такої тези потрібно ще доволі ґрунтовно довести свій, можливо, оригінальний (хоча, не такий уже й оригінальний – легендами про єгипетське чи фінікійське походження філософії рясніє вже масова інтелектуальна продукція Античності), але поки що не надто аргументований підхід.

У цьому контексті, на наш погляд, доречно згадати дослідження, присвячені аналізу концепту «давньоєгипетської філософії» та її зв'язку з античною думкою [Chukwudike 2017], а також розвитку філософії на Африканському континенті [Hallen 2002]. Адже в цих напрацюваннях можна побачити цілком слушне критичне ставлення до застосування слова «філософія» у зв'язку зі збереженими текстами давньоєгипетської цивілізації, а також запропоновано аналіз культурного доробку Стародавнього Єгипту в рамках розвитку як античної філософії, так і культури на Африканському континенті.

⁸ Маат – це морально-етичний принцип, якого всі давні єгиптяни повинні були дотримуватися в повсякденному житті. Вони мали керуватися честю і правдою в питаннях, що стосувалися сім'ї, суспільства, держави, довкілля й богів.

Нові підходи у філологічних студіях

Цікавою є представлена в Збірці ідея створення «антилексиконів» як освітнього кейсу при викладанні давньогрецької мови й латини. Її літературною основою є міф про Гефеста у XVIII книзі «Іліади» (див.: Ном. II. XVIII 394-407). «Робота над різного роду “антилексиконами” могла б розпочатися з подібного динамічного руху, як у зазначеній оповіді про давньогрецького бога ковальства: від досвіду вигнання до можливостей для співпраці. Зокрема, викладачі давньогрецької (та інших мов), помітивши, що під час виконання контрольних або курсових робіт деякі студенти почувуються збентеженими, скутими через слова, з якими стикаються, могли б об'єднати цих студентів із мережею інших студентів і науковців, і всі разом вони мали б виробити альтернативні лексичні підходи до окремих слів» (р. 115).

За приклад у Збірці береться слово, яке досить красномовно засвідчує важливість запровадження такої форми роботи студентів. Мова йде про іменник «ефіоп» – Αἰθίοψ, який студенти часто знаходять, коли починають читати «Історії» Геродота. Пошукавши цю лексему в LSJ або на інших веб-ресурсах, які беруть свої визначення з цього словника, студенти знайдуть перше англійське тлумачення, подане як «обгоріле обличчя, тобто ефіоп, негр» [Lidell, Scott 1996: 37].

Окрім такої застарілої термінології, ця стаття, на думку зарубіжних дослідників, використовує явно расистську лексику, яка, імовірно, матиме явно негативний вплив на «небілих» (зокрема, чорношкірих) студентів, які користуються цим словником. Расизм не обмежується первинним значенням у LSJ, а продовжується в прикладі прислів'я Лукіана з його праці «Проти невігласа-книжника», яке використовується одразу після цього запису в означеному словнику: Αἰθίοπα σφιχτεῖν (Luc. Ind. 28) і перекладається як «відмити ефіопа [до білого]».

Тому такі дослідницькі спільноти, використовуючи інтернет-ресурси, можуть створювати творчі артефакти, що різноманітно розширюють значення окремих слів, як у традиційних класичних студіях, так і поза ними. Прагматика та масштаби традиційної лексикографії обмежують тип дослідницької практики: стандартизована методологія, обмеження на кількість слів і величезний обсяг – усе це чинники, які «антилексикон» міг би виправити та доповнити за допомогою підходів, що є альтернативними до практикованих у LSJ, CGL [Diggle 2021] та інших греко-англійських словниках.

Прикладом подібних кейсів на вітчизняному просторі можна деякою мірою вважати «Українсько-давньогрецький словник» за редакцією Іллі Бея [Бей 2021], що містить переклади різного роду англіцизмів, галліцизмів та інших сучасних лексем давньогрецькою мовою. Також вартий уваги ТГ-канал «Класичні студії в Україні», де автором цього огляду створено рубрику «Давньогрецька в житті», що містить спроби переосмислити загальновідомі слова в контексті сучасності, а також пропонує можливі варіанти позначення сучасних явищ, предметів і процесів давньогрецькою мовою [КСУ].

Ела Газельсвердт, авторка 8 розділу Збірки («Тіло Сапфо як архів: до глибинної лесбійської філології»), зосереджується на перегляді специфіки сексуальності в античній культурі. Доробок Сапфо авторка намагається «врятувати» з тенет мізогінії, застосовуючи «deep lez arproach» – один з філологічних компонентів сучасних квір-студій. Цей філологічний підхід узгоджується з проектом CAWS у відкиданні пози-

тивістської реконструкції Античності (ця реконструкція є нібито «джерелом» модерної західної ідеології), а також у протистоянні епістемологічним структурам і практикам, які створили цей позитивістський наратив (р. 122-123).

Переосмислення простору і часу в класиці

Особлива увага в Збірці приділяється переосмисленню часу і простору в класичних студіях. У цьому контексті CAWS продовжує ідеї Classical reception studies і Global classics. Зокрема, у розділі 9 М. Умачандран, що є його автором, наголошує на необхідності уникати картографії стародавнього світу, заснованої на «колоніальних» переконаннях та ідеях. Він наполягає на необхідності створення нових як глобальних, так і локальних «деколоніальних» карт, що дозволять уникати постійного перебування в межах політико-географічних поглядів і переконань попередніх епох.

Також прикметною для Збірки є концепція «множинної спадщини», запропонована Лайлою Балерао (розд. 10). Саме ця концепція, на думку авторки, є противагою цивілізаційній, універсалістській (а отже й колоніальній) спадщині. «Множинна спадщина» може бути радикальним деколоніальним актом протистояння універсалізму, як і актом децентралізації європоцентричної, греко-християнської версії історії, що походить, згідно з авторкою, від колоніальних ідеологій. Дослідження множинної спадщини в Східному Середземномор'ї означатиме депріоритизацію та децентрування класики. Такі кроки покликані розірвати зв'язок між класичними й універсальними цінностями. На практиці це мало б утілитися, наприклад, у зміні смислових наголосів під час екскурсій Парфеноном для дітей мусульманських біженців. Згідно з авторкою, щоб ці діти відчули себе не «культурно відмінними», а частиною «розмаїтої культурної співприсутності» Афін, їм слід неодмінно розповісти, що Парфенон колись був мечеттю (р. 169).

Результатом подібних підходів можна вважати й налаштованість Патріса Ранкіна приділяти увагу дослідженням культурного доробку фінікійців, кушитів і західноафриканських народів за античної доби, оскільки ці «території є гідними місцями для останнього кроку в CAWS, а саме “підтримки деколонізаційного погляду на античність”» (р. 207). У цьому контексті слід зауважити також і про доробок близько-східних античних мислителів (II–VI ст.), зокрема сирійських (Бардесана, Сергія Решайнського, Мара бар Серапіона та інших), які лише почали привертати увагу академічних кіл. У цьому випадку теж ідеться про «розширення» географії світу античної філософії. Варто зазначити, що в новітньому німецькому підручнику з античної філософії окремі частини вже присвячено деяким сирійським філософам [див.: Perkams 2023: 686-697, 912-917, 1098-1103].

Голі Рейнджер, авторка 13 розділу, закликає до критики classical reception studies. Критичне дослідження рецепції має «починатися з аналізу того, як дисциплінарні припущення, засади та наративи, в яких нас навчали, відтворюють структури влади та гноблення» (р. 226). Тому дослідження рецепції класики має бути спрямовано не лише на розвиток і специфіку різних форм цієї рецепції (аккультурації, асиміляції, перекладу, гібриду і втручання [Hardwick 2003: 9-10]), але й на ґрунтовний аналіз її джерел і наслідків як для інтелектуального середовища, так і для суспільно-політичного буття.

У підсумку можемо зазначити, що Збірка містить подеколи нищівну критику підходів, які є усталеними і традиційними в антикознавчих дослідженнях. Нерідко ця

критика має виразне ідеологічне забарвлення⁹, що не працює, певна річ, на її користь. Але вона є, на наш погляд, важливою для розуміння всієї палітри сучасних філологічних, історичних і філософських досліджень Античності. Зрозуміти ці дослідження неможливо, якщо не брати до уваги сучасні спроби підваження усталених підходів, хай би яким був авторитет цих спроб в очах наукової спільноти.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Бей, І. (2021). *Українсько-давньогрецький словник*. Запоріжжя: КЕРАТА ΚΑΙ ΟΝΥΧΕΣ. КСУ. (н.д.). *Класичні студії в Україні*. Режим доступу: https://t.me/Ua_Classical_studies
- Bromberg, J. (2021). *Global Classics*. Abingdon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003092650>
- Chaniotis, A., Kuhn, A., & Kuhn, C. (Eds.). (2009). *Applied Classics: Constructs, Comparisons, Controversies*. Stuttgart: Steiner.
- Chukwudike, N. A. (2017). The African Origins of Greek Philosophy: Ancient Egypt in Retrospect. *Phronimon*, 18, 167-180. <https://doi.org/10.25159/2413-3086/2361>
- Dieggle, D. (Ed.). (2021). *The Cambridge Greek lexicon*. Cambridge, & New York: Cambridge UP.
- Hallen, B. (2002). *A Short History of African Philosophy*. Bloomington: Indiana UP.
- Hardwick, L. (2003). *Reception Studies*. Oxford: Oxford UP.
- Lidell, H. G., & Scott, R. (1996). *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press.
- Perkams, M. (2023). *Philosophie in der Antike: Von den Vorsokratikern bis zur Schule von Nisibis*. Hamburg: Meiner.
- Pourcq, M. De, Haan, N. de, & Rijser, D. (2020). *Framing classical reception studies: Different perspectives on a developing field*. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004427020>
- Umachandran, M., & Ward, M. (Eds.). (2024). *Critical Ancient World Studies: The Case for Forgetting Classics*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003222637>

Одержано 29.04.2024

REFERENCES

- Bey, I. (2021). *Ukrainian-Ancient Greek Dictionary*. [In Ukrainian & Anc. Greek]. Zaporizhzhia: KERATA ΚΑΙ ΟΝΥΧΕΣ.
- Bromberg, J. (2021). *Global Classics*. Abingdon: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003092650>
- Chaniotis, A., Kuhn, A., & Kuhn, C. (Eds.). (2009). *Applied Classics: Constructs, Comparisons, Controversies*. Stuttgart: Steiner.
- Chukwudike, N. A. (2017). The African Origins of Greek Philosophy: Ancient Egypt in Retrospect. *Phronimon*, 18, 167-180. <https://doi.org/10.25159/2413-3086/2361>
- CSU. (н.д.). *Classical Studies in Ukraine*. [In Ukrainian]. https://t.me/Ua_Classical_studies
- Dieggle, D. (Ed.). (2021). *The Cambridge Greek lexicon*. Cambridge, & New York: Cambridge UP.
- Hallen, B. (2002). *A Short History of African Philosophy*. Bloomington: Indiana UP.
- Hardwick, L. (2003). *Reception Studies*. Oxford: Oxford UP.
- Lidell, H. G., & Scott, R. (1996). *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press.

⁹ Промовистим є вже епіграф до Збірки: «Усім тим, кого дослідження класики в її нинішній колоніальній формації виключили, відчужили та дегуманізували – з любов'ю та надією на інше майбутнє» (р. iv).

- Perkams, M. (2023). *Philosophie in der Antike: Von den Vorsokratikern bis zur Schule von Nisibis*. Hamburg: Meiner.
- Pourcq, M. De, Haan, N. de, & Rijser, D. (2020). *Framing classical reception studies: Different perspectives on a developing field*. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004427020>
- Umachandran, M., & Ward, M. (Eds.). (2024). *Critical Ancient World Studies: The Case for Forgetting Classics*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003222637>

Received 29.04.2024

Vitalii Turenko

Critique of contemporary Classics: between rejection and acceptance. Umachandran, M., & Ward, M. (Eds.). (2024). *Critical Ancient World Studies: The Case for Forgetting Classics*. London: Routledge.

Review of Umachandran, M., & Ward, M. (Eds.). (2024). *Critical Ancient World Studies: The Case for Forgetting Classics*. London: Routledge.

Віталій Туренко

Критика сучасних класичних студій: між відмовою і прийняттям. Umachandran, M., & Ward, M. (Eds.). (2024). *Critical Ancient World Studies: The Case for Forgetting Classics*. London: Routledge.

Огляд книги Umachandran, M., & Ward, M. (Eds.). (2024). *Critical Ancient World Studies: The Case for Forgetting Classics*. London: Routledge.

Vitalii Turenko, Doctor of Sciences (Philosophy), Senior Researcher, Associate Professor of Department of Philosophy of Humanities, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Віталій Туренко, доктор філософських наук, старший науковий дослідник, доцент кафедри філософії гуманітарних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: vitali_turenko@ukr.net
